द्वितीयः पाठः

सुभाषितानि

मुक्तककाव्यपरम्परायां महाकविः भर्तृहरिः अन्यतमः मन्यते। अनेन विरचितेषु त्रिषु शतकेषु नीति- विषयकं विवेचनं 'नीतिशतकम्' इत्याख्ये काव्ये सञ्जातम्। अस्य महाकवेः जनिकालादिविषयकं वास्तविकं जीवनवृत्तं प्रामाणिकरूपेण न कुत्रापि दृश्यते, किन्तु अस्य विरचितवैराग्यशतकेन एतद् अनुमीयते यद् अस्य काले देशे शासनव्यवस्था लघु-लघु-समूहेषु विभक्ता आसीत्। भारतवर्षे एतादृशी स्थितिः गुप्तसाम्राज्यस्य पतनानन्तरं नृपस्य हर्षवर्धनस्य पूर्वम् आसीत्। अत एव अस्यापि समयः तदेव भवितुमर्हति। यदा देशे नृपेषु विलासप्रवृत्तिः प्रबला आसीत् तदानीं विदुषां, मनीषिणां सम्मानं नृपतयः नैव कुर्वन्ति स्म। एतद् विलोक्य अयं कविः एतादृशान् नृपान् उद्दिश्य व्यङ्ग्यमपि अकरोत्। तदानीं नृपतयः धर्ममार्गं परित्यज्य आचरन्ति स्म। तेषां शासने निवासोऽपि दुष्करः आसीत्। यतोहि तेषु शासनक्षमता-यथार्थदान-ब्राह्मणपालन-मित्रसंरक्षणादि गुणाः न आसन्, एतदुद्दिश्य महाकविना उक्तं यत्-

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां, दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण।। (नीति. ४० श्लो.)

अस्य युगस्यैव प्रभावो वर्तते यत् अस्य नीतिविषयकसुभाषितानि अन्तःकरणाद् निःसृत्य लोकानां पुरतः समागतानि। अस्य मनः एकान्ते एव अरमत। अस्य उपास्यदेवः शिवः आसीत्।

कवेः कृतिपरिचयः नीतिशतकस्य वर्ण्यविषयश्च-

अयं कविः शतकत्रयस्य प्रणेता आसीत्। अस्य त्रीणि शतकानि इत्थं सन्ति-

(१) शृङ्गारशतकम् (२) नीतिशतकम् (३) वैराग्यशतकम्।

नीतिशतके १११ पद्यानि सन्ति। अस्य शतकस्य पद्यानि लक्षणग्रन्थेषु अपि प्रमाणरूपेण उद्धृतानि सन्ति। 'नीतिशतके' लोकजीवनव्यवहारस्य नानासूक्तयः विद्यन्ते। एताः सूक्तयः अद्यापि जीवनाय लोकहिताय च संजीवनीभूताः सन्ति।

अयं कविः वस्तुतः वैदर्भीरीतिमाश्रित्य एव समग्रं काव्यमरचयत्। अस्य भाषा अतीव प्राञ्जला वर्तते। अस्य रचनायां कवेः अनुभवः, पाण्डित्यं च सर्वतोभावेन दृश्यते। अस्य कृतौ छन्दसां बाहुल्यं दृश्यते।

पाठपरिचयः-

महाकविभर्तृहरिविरचिते 'नीतिशतके' यानि लोकोपकारकाणि विशिष्टतत्त्वयुक्तानि पद्यानि सन्ति तेषां सङ्ग्रहः अस्मिन् पाठे विद्यते। लोके मनस्विनः स्वभावः कथं दृश्यते, अर्थसम्पन्नः नरः लोके श्रेष्ठः मन्यते, गुणहीनोऽपि नरः सर्वत्र सम्मानं लभते। अस्य देशस्य भूमिः वसुसम्पन्ना वर्तते अस्याः संरक्षणेन नैकविधं फलं प्राप्तुं शक्यते। अस्माकं जीवनं लोकसेवायै विद्यते, किन्तु सेवाधर्मस्य निर्वहणमतीव दुष्करमस्ति योगिनोऽपि स्वामिनः आशयं ज्ञातुं न प्रभवन्ति तर्हि अन्येषां का कथा? खलानां सज्जनानां च मित्रतायाः लौकिकदृष्टान्तेन निदर्शनम्, महापुरुषाणां स्वाभाविकगुणानां विवेचनम्, पुण्यवन्तः जना इहलोके के सन्ति? मनस्वी, कार्यार्थी कथं स्वकीयं कार्यं सम्पादयति। इह लोके देवाः शक्तिसम्पन्नाः प्राणिनोऽपि भाग्यं विना कुत्रापि समर्थाः न भवन्ति अपितु सर्वत्र कष्टं लभन्ते। पूर्वसंचिततपोबलेनैव पुरुषाः सर्वत्र इष्टवस्तूनि प्राप्नुवन्ति। आलस्यं मनुष्याणां शरीरस्थः रिपुः उद्यमश्च मित्रमस्ति। शरीरस्य शोभाप्रदायकं तत्त्व

परोपकारोऽस्ति न तु स्वर्णाभूषणानि सन्ति, यानि कृत्रिमस्वर्णाभूषणानि सन्ति तानि कालान्तरे विनश्यन्ति, किन्तु चरित्राभूषणं कदापि न विनश्यति। अतः सर्वतोभावेन चरित्रं रक्षणीयं मनुष्यैः। एवंविधं नीतिशतकसागरात् विशिष्टानि रत्नाभूषणानि सम्यग् आलोड्य अस्मिन् पाठे सङ्गृहीतानि सन्ति।

सुभाषितानि

सन्दर्भः– प्रस्तुतमिदं पद्यं महाकविभर्तृहरिविरचित 'नीतिशतकम्' इति नामधेयात् खण्डकाव्यादुद्धृतमस्ति।

प्रसङ्गः– मनस्विनः पुरुषस्य लोके द्विविधो व्यवहारः दृश्यते इति वर्णयन् कविः कथयति यत्–

कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा।।१।।

पदच्छेदः– कुसुमस्तबकस्य इव द्वयी वृत्तिः मनस्विनः, मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वने एव वा।

अन्वयः– कुसुमस्तबकस्य इव मनस्विनः द्वयी वृत्तिः। सर्वलोकस्य मूर्ध्नि वा वने एव शीर्यते वा।

व्याख्या– कुसुमस्तबकस्य = पुष्पगुच्छस्य, इव=यथा(तद्वत्) मनस्विनः= धैर्यशालिनः पुरुषस्य, द्वयी=द्विविधा, वृत्तिः=व्यापारः (भवति)। सर्वलोकस्य=सर्वेषां जनानाम्, मूर्ध्नि=मस्तके (शिरसि) तिष्ठति, वा=अथवा, वने=अरण्ये (कानने, विपिने), एव=नूनम्, शीर्यते=जीर्यति, वा=अथवा।

भावार्थः– लोके पुष्पगुच्छमिव मनस्वी जनः सर्वेभ्यः जनेभ्यः उत्कर्षं प्राप्तुं प्रयतते अथवा एकाकी भूत्वा शरीरं त्यक्तुमभिलषति। इयमेव पुरुषाणां श्रेयस्करी वृत्तिः वर्तते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– कुसुमस्तबकस्य=कुसुमानां स्तबकः=कुसुमस्तबकः (ष.त.) तस्य कुसुमस्तबकस्य। मनस्वी=मनस्+विनि(विन्)+ङस् (ष.वि.ए.व.) सर्वलोकस्य=सर्वः लोकः सर्वलोकः (कर्मधा.) तस्य सर्वलोकस्य। शीर्यते=शृ+श्यन्+लट्+त (आ.प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये धनस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितमस्ति।

श्लोकः– **यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः,**
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः,
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते।।२।।

पदच्छेदः– यस्य अस्ति वित्तम्, सः नरः कुलीनः सः पण्डितः सः श्रुतवान् गुणज्ञः। सः एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनम् आश्रयन्ते।

अन्वयः– यस्य वित्तम् अस्ति स नरः कुलीनः, स पण्डितः, स श्रुतवान् (सः) गुणज्ञः, स एव वक्ता स दर्शनीयः च, सर्वे गुणाः काञ्चनम् आश्रयन्ते।

व्याख्या– यस्य=यस्य नरस्य, वित्तम्=धनम्, अस्ति=विद्यते, स नरः=स मनुष्यः, कुलीनः= उच्चकुलोत्पन्नः, सः=असौ जनः, पण्डितः=विद्वान्, सः=असौ, श्रुतवान्=शास्त्रज्ञः,(सः) गुणज्ञः=गुणग्राही, सः=असौ एव नूनमेव, वक्ता=वाग्मी, सः=असौ, दर्शनीयः=सुन्दरः(कमनीयः)च=तथा, सर्वे=अखिलाः, गुणाः=कुलीनत्वादयः गुणाः,काञ्चनम्=सुवर्णं धनमिति, आश्रयन्ते=आश्रयणं कुर्वन्ति(सेवन्ते)।

भावार्थः– इह लोके यस्य नरस्य समीपे धनं विद्यते, तं नरमेव जनाः कुलीनं, पण्डितं, शास्त्रज्ञं, गुणग्राहिणं, शोभनवक्तारं, दर्शनीयं च मन्यन्ते, अर्थात् पूर्वोक्तगुणाभावेऽपि धनिकः तत्तद्गुणयुक्तोऽस्ति, यतोहि कुलीनत्वादयः सर्वे

गुणाः वस्तुतः धनमेव आश्रयन्ते। वस्तुतः न्यायपूर्वकं धनमर्जनीयम्, तेन जीवनं सुखमयं भवति। अस्माकं भारतीयसंस्कृतेरिदमेव वैशिष्ट्यमस्तीति बोध्यम्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– वित्तम्=विद्+क्त+सु (प्र.वि.ए.व.)। कुलीनः=कुल+ख (ईन)+सु (प्र.वि.ए.व.)। श्रुतवान्=श्रुतम् अस्ति अस्य इति श्रुतवान्– श्रुत+मतुप् (मत्) (मस्य वः) (प्र.वि.ए.व.)। गुणज्ञः गुणान् जानातीति गुण+ज्ञा+क+सु (प्र.वि.ए.व.)। दर्शनीयः=दृश्+अनीयर्(अनीय)+सु (प्र.वि.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् श्लोके 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– लोके प्रजापालनेनैव सर्वार्थसिद्धिः जायते इति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्–

राजन्! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां
तेनाद्यं वत्समिव लोकमम‍ुं पुषाण।
तस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपुष्यमाणे
नानाफलं फलति कल्पलतेव भूमिः ।।३ ।।

पदच्छेदः– राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुम् एनाम् तेन अद्य वत्सम् इव लोकम् अमुम् पुषाण। तस्मिन् च सम्यग् अनिशम् परिपुष्यमाणे नानाफलम् फलति कल्पलता इव भूमिः।

अन्वयः– राजन्। यदि एनां क्षितिधेनुं दुधुक्षसि, तेन अद्य अमुं लोकं वत्सम् इव पुषाण। तस्मिन् च अनिशं सम्यक् परिपुष्यमाणे भूमिः कल्पलता इव नानाफलं फलति।

व्याख्या– राजन्= हे नृपते! यदि=चेत्, एनाम्=एताम्, क्षितिधेनुम्=गोसदृशीं पृथिवीम्, दुधुक्षसि=दोग्धुमिच्छसि (तर्हि) तेन=अमुना हेतुना, अद्य=इदानीम्, अमुम्=इमम्, लोकम्=प्रजाजनम्, वत्सम्=गोवत्सम्, इव=यथा, पुषाण=परिपालय। तस्मिन्=एतदाख्ये लोके, च=तथा, अनिशम्=निरन्तरम् (सततम्), सम्यक्=सुष्ठुरूपेण, परिपुष्यमाणे=परिपाल्यमाने, भूमिः=धरणिः (मेदिनी) कल्पलता=कल्पवल्ली(कल्पवृक्षः) इव=यथा, नानाफलम्=बहुविधफलम्, फलति=निष्पादयति।

भावार्थः–रत्नगर्भायाः धरायाः विविधानि रत्नानि सम्प्राप्तुं नृपेण सर्वदा सावधानमनसा प्रजापालनं करणीयम्। लोके यथा वत्सेषु जीवत्सु गौः दुग्धं प्रयच्छति तथैव प्रजाजनेषु सुखं जीवत्सु एव तेषां कृते कृष्यादिद्वारा भूपतिना (राज्ञा) भूमितः धान्यादिफलं प्राप्तुं शक्यते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– क्षितिधेनुम्=क्षितिः धेनु इव इति क्षितिधेनुः ताम्(उपमित स.)। दुधुक्षसि= दोग्धुम् इच्छसि इति दुह्+सन्+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। पुषाण=पुष+लोट्+सिप् (म.पु.ए.व. क्रयादिग.)। परिपुष्यमाणे=परि+पुष्+लट् कर्मणि, यक्+शानच् (आन) परिपुष्यमाणः–तस्मिन् (स.वि.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'वसन्ततिलका' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये सेवाधर्मस्य काठिन्यं प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्–

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वाचको जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे भवति च वसन् दूरतोऽप्यप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः,
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनाप्यगम्यः ।।४।।

पदच्छेदः– मौनात् मूकः प्रवचनपटुः वाचकः जल्पकः वा धृष्टः पार्श्वे भवति च वसन् दूरतः अपि अप्रगल्भः। क्षान्त्या भीरुः यदि न सहते प्रायशः न अभिजातः, सेवाधर्मः परमगहनः योगिनाम् अपि अगम्यः।

अन्वयः– मौनात् मूकः प्रवचनपटुः वाचकः जल्पकः वा, पार्श्वे च वसन् धृष्टः भवति, दूरतः अपि (वसन्)

अप्रगल्भः(भवति) क्षान्त्या भीरुः, यदि न सहते प्रायशः अभिजातः न (भवति), सेवाधर्मः परमगहनः योगिनाम् अपि अगम्यः (अस्ति)।

व्याख्या- मौनात्=तूष्णीम्भावात्, मूकः=वाचा शून्यः(भवति), प्रवचनपटुः=समधिकभाषणे निपुणः, वाचकः=बहुभाषी, जल्पकः=असम्बद्धप्रलापी, वा=अथवा (भवति), पार्श्वे=निकटे (समीपे) च=तथा, वसन्=अवतिष्ठमानः, धृष्टः=अविनीतः (भवति), दूरतः अपि=विप्रकृष्टेदेशे अपि(वसन्) ,अप्रगल्भः=अप्रौढः (भवति), क्षान्त्या=असहनशीलतया, भीरुः=कातरः(भवति), यदि=चेत्, न सहते=न क्षमते(तर्हि), बहुधा, अभिजातः=सत्कुलोत्पन्नः, न=नहि (भवति), सेवाधर्मः=परिचर्याकर्म, परमगहनः=अतीव कठिनः, योगिनामपि=यतीनामपि, अगम्यः=अज्ञेयः, (अस्ति=विद्यते)।

भावार्थः– अस्मिन् जगति परिचर्याकर्म अतीव कठिनं मन्यते। यदि सेवकः मौनं तिष्ठति तर्हि स मूकः कथ्यते, यदि भाषणे स पटुः स्यात्तर्हि बहुभाषी उच्यते, निकटे वसति तर्हि धृष्टः भवति, यदि दूरे वसति तर्हि स अप्रौढो भवति, यदि सहनशीलः भवति तर्हि भीरुः उच्यते, यदि न सहते तर्हि अकुलीनः कथ्यते। एवं विधम् अतिगूढं सेवाधर्मं योगिनोऽपि न जानन्ति तर्हि अन्येषां का कथा?

व्याकरणात्मकटिप्पणी- मौनात्=मुनेः भावः कर्म वा मौनम्, तस्मात्=मौनात् (मुनि+अण्)। प्रवचनपटुः- प्रवचने पटुः इति प्रवचनपटुः (स. तत्पु.)। वाचकः=वच्+ण्वुल् (वु=अक)+सु(प्र.वि.ए.व.)। क्षान्त्या=क्षम्+क्तिन्=क्षान्तिः, तया (तृ.वि.ए.व.)। अभिजातः=अभि+जन्+क्त(त)+सु। सेवाधर्मः=सेवारूपः धर्मः - सेवाधर्मः (मध्य.प.लो.स.)।

छन्दः– अस्मिन् श्लोके 'मन्दाक्रान्ता' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये महाकविः भर्तृहरिः खलानां सज्जनानां च मैत्रीभेदं प्रदर्शयति–

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण,
लघ्वी पुरा वृद्धिमुपैति पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना,
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्।।५।।

पदच्छेदः– आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिम् उपैति पश्चात्। दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छाया इव मैत्री खलसज्जनानाम्।

अन्वयः– आरम्भगुर्वी क्रमेण क्षयिणी, पुरा लघ्वी, पश्चात् वृद्धिम् उपैति दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छाया इव खलसज्जनानां मैत्री (भवति)।

व्याख्या– आरम्भगुर्वी=आदौ बृहती, क्रमेण=कालक्रमेण, क्षयिणी=क्षयशीला, पुरा=प्रारम्भकाले, लघ्वी=सूक्ष्मा, पश्चात्=अनन्तरम्, वृद्धिम् उपैति=वृद्धिं प्राप्नोति (वर्धते), दिनस्य=दिवसस्य, पूर्वार्धपरार्धभिन्ना= पूर्वार्धपरार्धाभ्यां भिन्ना(पृथग्विधा) , छाया=अनातपः, इव=यथा खलसज्जनानाम्=दुर्जनसज्जनपुरुषाणाम्, मैत्री=मित्रता (भवति=जायते)।

भावार्थः– येन प्रकारेण दिनस्य पूर्वार्धे छाया बृहती भवति, तदनन्तरं क्रमशः क्षयिणी भवति तेनैव प्रकारेण दुर्जनस्य मैत्री आदौ महती जायते ततः परं स्वल्पात् स्वल्पतरा भवति, किन्तु सज्जनपुरुषाणां मैत्री एतद् विपरीता भवति अर्थात् यथा अपराह्णकाले छाया प्राक् लघ्वी भवति ततः परं क्रमेण वर्धते तथैव सज्जनानां मित्रतापि पूर्वं लघ्वी भवति पुनः क्रमशः परां वृद्धिं प्राप्नोति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- आरम्भगुर्वी=आरम्भे गुर्वी (स तत्पु.)। क्षयिणी=क्षेतुं शीलं यस्याः सा

(क्षि+णिनि+ङीप्+सु (प्र.वि.ए.व.)। पूर्वार्धपरार्धभिन्ना=पूर्वार्धश्च परार्धश्च इति पूर्वार्धपरार्धौ (द्व.स.) ताभ्यां भिन्ना इति पूर्वार्धपरार्धभिन्ना (तृ.तस.)। खलसज्जनानाम्=खलाश्च सज्जनाश्च इति खलसज्जना: (द्व.स.) तेषाम्। छायेव=छाया+इव (आ+इ=ए) (गुणसन्धि:)।

छन्द:– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग:– अस्मिन् पद्ये महापुरुषाणां लक्षणं महाकविना भर्तृहरिणा प्रतिपादितम्–

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रम:।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्।।६।।

पदच्छेद:– विपदि धैर्यम् अभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रम:, यशसि च अभिरति: व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धम् इदं हि महात्मनाम्।

अन्वय:– विपदि धैर्यम् अथ अभ्युदये क्षमा, सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रम:, यशसि अभिरति:, श्रुतौ व्यसनं च, इदं हि महात्मनां प्रकृतिसिद्धम्।

व्याख्या– विपदि=विपत्तौ(संकटकाले) धैर्यम्=स्थिरचित्तता, अथ=अनन्तरम्, अभ्युदये= सम्पदि (उन्नतिकाले), क्षमा=सहिष्णुता, सदसि=सभायाम्, वाक्पटुता=वाक्चातुर्यम्,(वाणीनैपुण्यम्), युधि= समरे(युद्धे), विक्रम:=पराक्रम:, यशसि=कीर्तौ, अभिरति:=सङ्ग्रहाभिलाष:, च=तथा, श्रुतौ=वेदादिशास्त्राभ्यासे, व्यसनम्= आसक्ति:(अनुराग:) इदम्=एतत्, हि=नूनम्, महात्मनाम्=महापुरुषाणाम्, प्रकृतिसिद्धम्=स्वभावसिद्धम् (नैसर्गिकगुण:) (अस्ति)।

भावार्थ:– इह जगति महापुरुषेषु विपदि धैर्यम्, उन्नतौ क्षमा, सभायां वाक्चातुर्यं, युद्धे शौर्यं, यशसि अभिरुचि:, तथा च वेदादिशास्त्रेषु आसक्ति: एते गुणा: स्वभावत: तिष्ठन्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– विपदि=विपद्+ङि(स.वि.ए.व.)। अभ्युदये=अभि+उद्+इ+अच् = अभ्युदय+ङि (स.वि.ए.व.)। श्रुतौ=श्रु+क्तिन् (ति)+ङि (स.वि.ए.व.)। क्षमा=क्षम्+अङ्+टाप्+सु (प्र.वि.ए.व.)। व्यसनम्=वि+अस्+ल्युट् (यु=अन)+सु+(प्र+वि.ए.व.)। महात्मनाम्=महान् आत्मा येषां ते महात्मान: (ब.स.) तेषां महात्मनाम्। प्रकृतिसिद्धम्=प्रकृत्या सिद्धम् इति प्रकृतिसिद्धम् (तृ.तत्पु.)।

छन्द:– अस्मिन् पद्ये 'द्रुतविलम्बितम्' नामधेयं छन्द: वर्तते।

प्रसङ्ग:– अस्मिन् पद्ये सज्जनानां वैलक्षण्यं प्रतिपादयन् कवि: कथयति यत्–

सम्पत्सु महतां चित्तं भवेदुत्पलकोमलम्।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम्।।७।।

पदच्छेद:– सम्पत्सु महताम् चित्तम् भवेद् उत्पलकोमलम्, आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम्।

अन्वय:– सम्पत्सु महतां चित्तम् उत्पलकोमलं भवेत्, आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् (भवेत्)।

व्याख्या–सम्पत्सु=धनागमसमये(विभवेषु),महताम्=महापुरुषाणाम्, चित्तम्=चेत: (अन्त:करणम्), उत्पलकोमलम्=कमलमिव मृदु, भवेत्=जायेत, आपत्सु=विपत्तिकाले(विपत्सु), च=तथा, महाशैलशिलासंघातकर्कशम् = महापर्वतस्य पाषाणकूटवत् कठोरम्, (भवेत्=जायेत)।

भावार्थ:– महात्मनाम् अन्त:करणं धनागमकाले कमलपुष्पवत् मृदु भवति, तदेव विपदागमसमये प्रस्तर इव कठोरं भवति अर्थात् महापुरुषा: प्रस्तर इव कठिनचेतसि धैर्यं धारयन्त: समागतं सर्वं दु:खं सहन्ते इति भाव:।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– सम्पत्सु=सम्+पद् क्विप्+सुप् (स.वि.ब.व)। उत्पलकोमलम्=उत्पलम् इव कोमलम्-उत्पलकोमलम्(उपमितस.)। महाशैलशिलासंघातकर्कशम्=महाशैलस्य शिलासंघातः महाशैलशिलासंघातः(ष.तत्पु.), महाशैलशिलासंघात इव कर्कशम्=महाशैलशिलासंघातकर्कशम्(उपमितस.)। शिलासंघातः = शिलानां संघातः=शिलासंघातः (ष.त.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' इत्याख्यं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये ये पदार्थाः लोके महद्भिः पुण्यैः प्राप्यन्ते तेषां विषये कविः कथयति यत्–

यः प्रीणयेत् सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम्।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते।।८।।

पदच्छेदः– यः प्रीणयेत् सुचरितैः पितरम् सः पुत्रः यद् भर्तुः एव हितम् इच्छति तत् कलत्रम्, तत् मित्रम् आपदि सुखे च समक्रियम् यत् एतत् त्रयं जगति पुण्यकृतः लभन्ते।

व्याख्या– यः=यः पुत्रः, सुचरितैः=सदाचरणैः (सदाचारगुणैः), पितरम्=जनकम्, प्रीणयेत्=आनन्दयेत् (सन्तोषयेत्), सः=असौ, पुत्रः=सुतः (तनयः), यत्=या, भर्तुः=पत्युः(स्वामिनः), हितम्=कल्याणम्(इष्टम्) एव=नूनम्, इच्छति=कामयते (अभिलषति),तत्=सा, कलत्रम्=भार्या (जाया), यत्, आपदि=संकटकाले, सुखे=धनागमसमये(संपदि), च=तथा, समक्रियम्=तुल्यवृत्तिः(सदृशव्यवहारः) तत् मित्रम्=तत् सुहृत्। एतत् त्रयम्=सुपुत्रम्, सुकलत्रम्, सुमित्रं च, जगति=संसारे(इहलोके), पुण्यकृतः=पुण्यशालिनः जनाः,लभन्ते=प्राप्नुवन्ति।

भावार्थः– इह संसारे यः पित्रे सुखादिकं प्रयच्छति सः सत्पुत्रः मन्यते, या सर्वदा पतिहितपरायणा भवति सा भार्या उच्यते, यत् च सुखदुःखे समं तिष्ठति तन्मित्रं भवति, एतेषां प्राप्तिः पुण्येनैव भवति। एतत् पृथक् कुपुत्रादिप्राप्तिः पापकर्मणां फलं मन्यते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– सुचरितैः=शोभनानि चरितानि सुचरितानि(प्रादिस.) तैः सुचरितैः (तृ.वि.ब.व.) प्रीणयेत्=प्री+विधिलिङ्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। पुत्रः=पुन्नाम नरकात् त्रायते इति पुत्रः-पुत्+त्रै+क+सु (प्र.वि.ए.व.)। समक्रियम्=समा क्रिया यस्य तत्-समक्रियम् (ब.स.)। त्रयम्=त्रि+तयप् (तय)+सु (तयपः स्थाने अयजादेशः)। पुण्यकृतः=पुण्यं कुर्वन्ति इति पुण्यकृत् ते पुण्यकृतः-पुण्य+कृ+क्विप्+तुक+जस् (प्र.वि.ब.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'वसन्ततिलका' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

सन्दर्भः– मनस्विनः जनाः कार्यसिद्ध्यर्थं सुखं दुःखं च न गणयन्तीति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्–

क्वचित् पृथ्वीशय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः।
क्वचित् कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्।।९।।

पदच्छेदः– क्वचित् पृथ्वीशय्यः क्वचिद् अपि च पर्यङ्कशयनः क्वचित् शाकाहारः क्वचिद् अपि च शाल्योदनरुचिः क्वचित् कन्थाधारी क्वचिद् अपि च दिव्याम्बरधरः मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखम् न च सुखम्।

अन्वयः– क्वचित् पृथ्वीशय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः क्वचित् शाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः क्वचित् कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरः कार्यार्थी मनस्वी न दुःखं न च सुखं गणयति।

व्याख्या– क्वचित्=कुत्रचित्, पृथ्वीशय्यः=पृथ्वी शय्या यस्य तादृशो जनः, क्वचिदपि=कुत्रचिदपि, च=तथा,

पर्यङ्कशयनः=बहुमूल्यशय्यायां निद्रा यस्य तादृशः जनः, क्वचित्=कुत्रचित्, शाकाहारः=शाकमात्रभोजी, क्वचिदपि=कुत्रचिदपि, च=तथा शाल्योदनरुचिः=विशिष्टौदनप्रियः क्वचित्=कुत्रचित्, कन्थाधारी=जीर्णशीर्णवस्त्रधारी, क्वचिदपि=कुत्रचिदपि च=तथा, दिव्याम्बरधरः=बहुमूल्यवस्त्रधारकः (भवति) (इत्थम्) कार्यार्थी=कार्यसाधनाभिलाषी, मनस्वी=धैर्यसम्पन्नः जनः, न=नहि, दुःखम्=क्लेशं न=नहि, च=तथा, सुखम्=आनन्दम्, गणयति=अपेक्षते (गणनां करोति)।

भावार्थः– कार्यसाधनप्रक्रियायां दृढेन मनसा संलग्नः पुरुषः स्वकीयं सुखं वा दुःखं वा न पश्यति। स तु कार्यसिद्ध्यर्थं यथावसरं कण्टकाकीर्णायां धरायां शेते, अन्यस्मिन् समये बहुमूल्यं पर्यङ्केऽपि, कदाचित् सरसं नीरसं वा वस्तु भुङ्क्ते (खादति) एवञ्च पुरातनं बहुमूल्यं वा वस्त्रं परिदधाति। एवंविधं धीरः जनः सुखदुःखयोः समानावस्थया एव कार्यसाधनपरो भवति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– पृथ्वीशय्यः–शय्यते अस्यामिति शय्या, पृथ्वी एव शय्या यस्य सः (ब.स.)। पर्यङ्कशयनः=पर्यङ्के शयनं यस्य सः (ब.स.)। शाकाहारः=शाकः आहारो यस्य सः (ब.स.)। शाल्योदनरुचिः=शाल्याः ओदनः–शाल्योदनः (ष.त.), शाल्योदयने रुचिः यस्य सः (ब.स.)। कन्थाधारी=कन्थां धारयतीति–कन्था–धृ+णिनि+सु (प्र.वि.ए.व.)। दिव्याम्बरधरः=दिव्यम् अम्बरम् इति दिव्याम्बरम् (कर्मधा.स.) दिव्याम्बरस्य धरः–दिव्याम्बरधरः(ष.त.)। कार्यार्थी=कार्यम् अर्थयते इति(उपपदस.)। कार्येण अर्थी इति कार्यार्थी (सुप्सुपास.)। क्वचिच्छाकाहारः=क्वचित्+शाकाहारः (श्चुत्वसन्धिः)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'शिखरिणी' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये भाग्यमेव प्रबलं भवतीति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्–

गजभुजंगविहंगमबन्धनं
शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम्।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः।।१०।।

पदच्छेदः– गजभुजंगविहंगमबन्धनम् शशिदिवाकरयोः ग्रहपीडनम्। मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां विधिः अहो बलवान् इति मे मतिः॥

अन्वयः– गजभुजंगविहंगमबन्धनं शशिदिवाकरयोः ग्रहपीडनम्, मतिमतां च दरिद्रतां विलोक्य अहो विधिः बलवान् इति मे मतिः (अस्ति)।

व्याख्या– गजभुजंगविहंगमबन्धनम्=हस्तिसर्पखगानां नियमनम्, शशिदिवाकरयोः=चन्द्रसूर्ययोः ग्रहपीडनम्=राहुकेतुभ्यां ग्रसनम्, मतिमताम्=बुद्धिमताम् (धीमताम्), दरिद्रताम्=निर्धनताम्, च=तथा, विलोक्य=दृष्ट्वा, अहो=आश्चर्यम्, विधिः=दैवम् (भाग्यम्), बलवान्=शक्तिशाली(शक्तिसम्पन्नः), इति=एतादृशी, मे=मम, मतिः=बुद्धिः (अस्ति)।

भावार्थः– आकाशविहारिणौ प्रकाशमानौ शशिदिवाकरौ छायाग्रहाभ्यां राहुकेतुभ्यां ग्रस्येते, वने विहरन्तः शक्तिशालिनो गजाः विषधाराः भुजङ्गाश्च जनैः वशीक्रियन्ते, बुद्धिमन्तोऽपि क्वचिद् दारिद्र्यमनुभवन्ति इत्येतत् सर्वं विलोक्य निश्चिनोमि यद् भाग्यं सर्वेषामपि बलिष्ठमस्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– गजभुजंगविहंगमबन्धनम्=गजश्च भुजङ्गश्च विहङ्गमश्च इति गजभुजङ्गविहङ्गमाः (द्व.स.) तेषां बन्धनम् गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् (ष.त.)। शशिदिवाकरयोः=शशी च दिवाकरश्च इति शशिदिवाकरौ (द्व.स.)तयोः शशिदिवाकरयोः। ग्रहपीडनम्=ग्रहेण पीडनम्(तृ.त.) मतिमताम्=

मति+मतुप्(मत्)+आम् (ष.वि.ब.व.)। विलोक्य=वि+लोक्+ल्यप् (य) (अव्य.)। दरिद्रताम्=दरिद्र+तल्+टाप्+अम्(द्वि.वि.ए.व.)।मति:=मन्+क्तिन्(ति)+सु (प्र.वि.ए.व.)।

छन्द:– अस्मिन् पद्ये 'द्रुतविलम्बितं' नामधेयं वृत्तमस्ति।

प्रसङ्ग:– इहलोके भाग्यमेव वस्तुत: फलं यच्छतीति प्रतिपादयन् कवि: कथयति यत्–

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः।।११।।

पदच्छेद:– न एव आकृति: फलति न एव कुलं न शीलम्, विद्या अपि न एव न व यत्नकृता अपि सेवा, भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि काले फलन्ति पुरुषस्य यथा एव वृक्षा:।

अन्वय: आकृति: न एव फलति, कुलं न एव, शीलं न, विद्या अपि न एव, यत्नकृता सेवा अपि च न, पूर्वतपसा संचितानि पुरुषस्य भाग्यानि वृक्षा: यथा काले एव फलन्ति।

व्याख्या:– आकृति:=स्वरूपम्, न=नहि, एव=नूनम्, फलति=फलदायिनी भवति, कुलम्=वंश:, न=नहि, एव=नूनम् (फलति), शीलम्=सद्वृत्तम्, न=नहि (फलति), विद्या=चतुर्दशविद्या, अपि, न=नहि एव=नूनम् (फलति), यत्नकृता=प्रयासविहिता, सेवा अपि=परिचर्या अपि, च=तथा, न=नहि(फलति), पूर्वतपसा=पुराकृतसुकृतेन, संचितानि=संगृहीतानि, पुरुषस्य=नरस्य, भाग्यानि=भागधेयानि, वृक्षा:=तरव:(पादपा:), यथा=इव, काले=समये, एव=नूनम्, फलन्ति=फलं यच्छन्ति।

भावार्थ:– इह जगति यदि भाग्यानि न सन्ति तर्हि सुस्वरूपेण, कुलेन, शीलेन विद्यया, सेवया च मनुष्य: किञ्चिदपि लब्धुं न शक्नोति, भाग्यानि सन्ति चेत् तदा यथा वृक्षा: स्वसमये फलै: शोभन्ते तथैव मनुष्योऽपि धनादिभि: सम्पन्नो भवति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– नैवाकृति:=न+एव+आकृति: (वृद्धिसन्धि:, दीर्घसन्धि:)। विद्यापि=विद्या+ अपि (दीर्घसन्धि:) विद्+क्यप्(य)+टाप्+सु (स्त्री.)यत्नकृता=यत्नेन कृता(तृ.त.स.)। पूर्वतपसा=पूर्वं तप:=पूर्वतप:(कर्मस.) तेन पूर्वतपसा। संचितानि=सम्+चिञ्+क्त+जस्(प्र.वि.ब.व.)। फलन्ति=फल्+लट्+झि (अन्ति)(प्र.पु.ब.व.)।यथैव=यथा+एव (वृद्धिसन्धि:)।

छन्द:– अस्मिन् पद्ये 'वसन्ततिलका' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग:– अस्मिन् पद्ये अस्माकं शरीरे क: रिपु: कश्च मित्रं भूत्वा तिष्ठतीति प्रतिपादयन् कवि: कथयति यत्–

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति।।१२।।

पदच्छेद:– आलस्यम् हि मनुष्याणाम् शरीरस्थ: महारिपु:, नास्ति उद्यमसम: बन्धु: कृत्वा यम् न अवसीदति।

अन्वय:– हि आलस्यं मनुष्याणां शरीरस्थ: महान् रिपु:, उद्यमसम: बन्धु: न, यं कृत्वा न अवसीदति।

व्याख्या– हि=निश्चयेन, आलस्यम्=कार्येषु प्रवृत्त्यभाव:, मनुष्याणाम्=मानवानाम्(नराणाम्), शरीरस्थ:=देहस्थित:(कायस्थ:), महारिपु:=महान् शत्रु:(अस्ति);उद्यमसम:=उद्योगतुल्य: (प्रयत्नसदृश:), बन्धु:=बान्धव:, न=नहि(अस्ति) यम्=यम् उद्योगम्, कृत्वा=विधाय(मनुष्य:), न=नहि, अवसीदति=दु:खं लभते (कष्टं प्राप्नोति)।

भावार्थ:– अस्मिन् जगति मानव: कार्यविघातकं शत्रुमिव आलस्यं दूरे स्थापयेत्, उद्योगं च कार्यसाधकं

मित्रमिव आश्रयेत्। वस्तुतः आलस्यं परित्यज्य सर्वैः जनैः सदैव सोद्योगेन सर्वं कार्यं करणीयम्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– आलस्यम्=अलसस्य भावः आलस्यम्, अलस+ष्यञ्(य)+सु(अम्) (प्र.वि.ए.व.)। शरीरस्थः=शरीरे तिष्ठतीति, शरीर–स्था+क(अ)+सु(प्र.वि.ए.व.)। महारिपुः=महान् चासौ रिपुः महारिपुः (कर्म.स.)। उद्यमसमः=उद्यमेन समः उद्यमसमः (तृ.त.)। अवसीदति=अव+सद्+लट्+तिप्(सदः स्थाने सीद् आदेशः–पाघ्राध्मा.इति सूत्रेण) (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं छन्दः वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये नराणां वास्तविकमाभूषणं किमस्तीति प्रतिपादयन् कथयति यत्–

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन, दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन।
विभाति कायः करुणाकुलानां परोपकारेण न चन्दनेन।।१३।।

पदच्छेदः– श्रोत्रं श्रुतेन एव न कुण्डलेन दानेन पाणिः न तु कङ्कणेन, विभाति कायः करुणाकुलानाम् परोपकारेण न चन्दनेन।

अन्वयः– करुणाकुलानां श्रोत्रं श्रुतेन विभाति कुण्डलेन न, पाणिः दानेन (विभाति) कङ्कणेन न, कायः परोपकारेण (विभाति) चन्दनेन न।

व्याख्या– करुणाकुलानाम्=दयार्द्रभूतानाम् (दयालूनां सत्पुरुषाणाम्), श्रोत्रम्=कर्णः, श्रुतेन=वेदादि-शास्त्रश्रवणेन, विभाति=सुशोभते, कुण्डलेन=कर्णाभूषणेन, न=नहि, पाणिः=हस्तः(करः) दानेन=सत्पात्रेभ्यः प्रदानेन(विभाति=शोभते), कङ्कणेन=सुवर्णवलयेन, न=नहि, (विभाति=शोभते) कायः=वपुः(शरीरम्), परोपकारेण=परेषां हितसाधनेन (विभाति),चन्दनेन=चन्दनादिलेपनेन, न=नहि(विभाति)

भावार्थः– इह लोके महापुरुषाणां कृते शास्त्रपुराणश्रवणदानपरोपकारादयोः गुणाः आभूषणतुल्याः सन्ति एते गुणाः एव तेषां सौन्दर्यमेधन्ते न तु कृत्रिमा कुण्डलकनकवलयवचन्दनादयः पदार्थाः इति ज्ञेयम्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– श्रोत्रम्=श्रु+ष्ट्रन्(त्र)+सु (अम्)(प्र.वि.ए.व.)। श्रुतेन=श्रु+क्त(त)+टा(इन) (तृ.वि.ए.व.)। विभाति= वि+भा+लट्+तिप्(प्र.पु.ए.व.)। कायः=चीयते अस्मिन् अस्थ्यादिकम् इति कायः, चि+घञ्(अ)+सु(प्र.वि.ए.व.)। करुणाकुलानाम्= करुणया आकुला इति करुणाकुलाः (तृ.त.) तेषाम् करुणाकुलानाम् (ष.वि.ब.व.)। परोपकारेण=पर+उपकार+टा(इन)–गुणसन्धिः(तृ.वि.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– इह लोके प्राणिनं पिण्डेन मुखं प्रपूर्य वशीकर्तुं शक्यते इति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्–

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम्।।१४।।

पदच्छेदः– कः न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः, मृदङ्गः मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम्।

अन्वयः– लोके मुखे पिण्डेन पूरितः कः वशं न याति? मृदङ्गः मुखलेपेन मधुरध्वनिं करोति।

व्याख्या– लोके=संसारे(जगति) मुखे=वदने(आनने), पिण्डेन=मिष्टान्नादिमधुरपदार्थेन, पूरितः=भरितः (सम्भृतः), कः=कश्चित् जनः, वशम्=अधीनताम्(स्वायत्तताम्) न=नहि, याति=गच्छति, मृदङ्गः=मुरजः मुखलेपेन=वदने लेपकरणेन, मधुरध्वनिम्=मधुरशब्दम्, करोति=विदधाति।

भावार्थः– येन प्रकारेण मृदङ्गस्य मुखे लेपनादिकरणेन तस्य ध्वनिः अतीव मधुरो भवति, तेनैव प्रकारेण मिष्टान्नादिपदार्थानां भोजनेन मनुष्यः प्रसन्नः अनुकुलश्च जायते। अतः सर्वैः जनैः सर्वत्र सर्वान् जनान् अनुकूलयितुं शास्त्राविधिना प्रयासः विधेयः।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- याति=या+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। पूरितः=पृ+क्त+सु-(क्रियापरम्) मुखलेपेन=मुखे लेखः-मुखलेपः (स.त.) तेन मुखलेपेन। करोति-कृ+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.) मधुरध्वनिम्=मधुरः ध्वनिः-मधुरध्वनिः (कर्मधा.)तम् मधुरध्वनिम्।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' इति नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- लोके सर्वेषामाभूषणं शीलमस्तीति वर्णयन् कविः कथयति यत्-

वचो हि सत्यं परमं विभूषणं,
लज्जाङ्गनायाः कृशता कटौ च।
द्विजस्य विद्यैव पुनस्तथा क्षमा,
शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम्।।१५।।

पदच्छेदः- वचः हि सत्यम् परमम् विभूषणम्, लज्जा अङ्गनायाः कृशता कटौ च, द्विजस्य विद्या एव पुनः तथा क्षमा शीलम् हि सर्वस्य नरस्य भूषणम्॥

अन्वयः- सत्यं वचः हि परमं विभूषणम् (अस्ति), लज्जा अङ्गनायाः, कृशता कटौ च, विद्या तथा क्षमा एव पुनः द्विजस्य, शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम् (अस्ति)।

व्याख्या- सत्यम्=यथार्थम्, वचः=वचनम्(वाक्), हि=निश्चयेन, परमम्=महत्, विभूषणम्=आभूषणम् (अलङ्कारः)(अस्ति), लज्जा=त्रपा,(ह्री), अङ्गनायाः=नार्याः (वनितायाः),(आभूषणम्), कृशता=क्षीणता (अल्पता), कटौ=मध्यभागे (आभूषणम्), विद्या=वेदादिशास्त्राणां ज्ञानम्, तथा=च (एवम्), क्षमा=सहनशीलता, एव=नूनम्, पुनः=भूयः, द्विजस्य=ब्राह्मणस्य (आभूषणम्), शीलम्=सदाचारः (चरित्रम्), हि=निश्चयेन, सर्वस्य=अखिलस्य, नरस्य=जनस्य (मानवस्य), भूषणम्=आभूषणम् (अस्ति)।

भावार्थः- अस्मिन् संसारे बहूनि आभूषणानि सन्ति। कानिचित् स्त्रीणां कृते कानिचित् केवलं पुरुषाणां कृते सन्ति। इत्थमेव कतिचिद् आभूषणानि सुधीभ्यः अन्यानि च अन्येभ्यः कृते सन्ति। ईदृशं किमपि आभूषणं नास्ति यत् सर्वसामान्यं स्यात्। केवलं शीलमेव ईदृशमाभूषणमस्ति यत् सर्वेषामपि समानरूपेण शोभां वर्धयति। अतः सर्वैः सर्वदा सदाचारः आश्रयणीयः।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- वचः=वचस्+सु (प्र.वि.ए.व.)। विभूषणम्=वि+भूष्+ल्युट् (यु=अन) (प्र.वि.ए.व.)। लज्जा=लज्ज्+अङ्+टाप्+सु(प्र.वि.ए.व.)। अङ्गनायाः=प्रशस्तानि अङ्गानि यस्याः सा अङ्गना (ब.स.) (अङ्ग+न+टाप्) तस्याः (ष.वि.ए.व.)। कृशता=कृशस्य भावः कृशता- कृश+तल्+ टाप्+सु(प्र.वि.ए.व.)। विद्यैव=विद्या+एव (वृद्धि-सं.)। पुनस्तथा= पुनः+तथा (विसर्गसन्धिः)। नरस्य=नर+ङस् (स्य) (ष.वि.ए.व.)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः-

(क) अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि सङ्केताक्षरमाध्यमेन कोष्ठके लेखनीयानि-

१. सर्वे गुणाः किम् आश्रयन्ते-

(क) वैदुष्यम् (ख) बलम्
(ग) काञ्चनम् (घ) सम्मानम् ( )

२. कीदृशी भूमिः नानाफलं फलति-

(क) विद्युल्लतेव (ख) कल्पलतेव
(ग) जीवनलतेव (घ) विद्यालतेव ( )

३. कीदृश: सेवाधर्म: योगिनामप्यगम्य:
(क) परमरमणीय: (ख) परमभयावह:
(ग) स्थूलतम: (घ) परमगहन: ( )

४. केषां मैत्री छायेव भवति?
(क) गोव्याघ्राणाम् (ख) गुरुशिष्याणाम्
(ग) खलसज्जनानाम् (घ) धीवरमत्स्यानाम् ( )

५. जगति एतत्त्रयं के लभन्ते?
(क) पुण्यकृत: (ख) भयभीता:
(ग) पापकृत: (घ) अर्थकृत: ( )

(ख) अतिलघूत्तरात्मका: प्रश्ना:–

(क) मनस्विन: द्वयी वृत्ति: कस्य इव भवति?
(ख) यस्य समीपे वित्तमस्ति स नर: कीदृश: मन्यते?
(ग) सेवक: यदि प्रवचनपटु: भवति तदा तं किं कथ्यते?
(घ) महात्मनां कुत्र धैर्यं कुत्र च क्षमा प्रकृतिसिद्धं तिष्ठति?
(ङ) पुत्रं पितरं कै: प्रीणयेत्?

(ग) लघूत्तरात्मका: प्रश्ना:–

(क) कवि राजानमुद्दिश्य क्षितिधेनुं दोहनार्थं किमर्थं कथयति?
(ख) 'दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना' इत्यस्य क: अभिप्राय:?
(ग) महात्मनां प्रकृतिसिद्धं किं-किं प्रोक्तम्?
(घ) 'एतत्त्रयं जगति पुण्यकृत: लभन्ते' इत्यत्र त्रयमित्यनेन किमभिप्रेतम्?
(ङ) पुरुषस्य कानि-कानि न फलन्ति?
(च) आलस्य-उद्यमयो: तुलना कवि काभ्याम् अकरोत्?

(घ) सामान्यज्ञानप्रश्ना:–

१. निम्नलिखितपद्यानां संस्कृते व्याख्या कार्या–

(क) यस्यास्ति वित्तं...................... काञ्चनमाश्रयन्ते।
(ख) आरम्भगुर्वी......................खलसज्जनानाम्।
(ग) क्वचित् पृथ्वीशय्य:......................दु:खं न च सुखम्।
(घ) गजभुजङ्गविहङ्गम......................इति मे मति:।
(ङ) वाचो हि सत्यं परमं......................परस्य भूषणम्।

२. निम्नाङ्कितपद्यानां संस्कृते भावार्थ: लेखनीय:–

(क) कुसुमस्तबकस्येव......................वन एव वा।
(ख) राजन्! दुधुक्षसि......................कल्पलतेव भूमि:।
(ग) विपदि धैर्यम्......................हि महात्मनाम्।
(घ) य: प्रीणयेत्......................पुण्यकृतो लभन्ते।

(ङ) श्रोत्रं श्रुतेनैव......................न चन्दनेन।

३. निम्नाङ्कितपद्यानाम् अन्वयः कार्यः –

(क) मौनान्मूकः......................योगिनामप्यगम्यः।

(ख) सम्पत्सु महताम्......................संघातकर्कशम्।

(ग) नैवाकृतिः फलति......................यथैव वृक्षाः।

(ङ) व्याकरणज्ञानविषयकाः प्रश्नाः –

१. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिविच्छेदः कार्यः –

(क) वृत्तिर्मनस्विनः......................।

(ख) तस्मिंश्च......................।

(ग) दूरतोऽप्यप्रगल्भः......................।

(घ) तन्मित्रमापदि......................।

(ङ) क्वचिच्छाकाहारः......................।

(च) नास्त्युद्यमसमः......................।

२. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिः कार्यः –

(क) सम्यक्+अनिशम्......................।

(ख) भीरुः+यदि......................।

(ग) छाया+इव......................।

(घ) च+अभिरतिः+व्यसनम्......................।

(ङ) श्रुतेन+एव......................।

(च) पुनः+तथा......................।

३. निम्नाङ्कितपदानां समासविग्रहः कार्यः –

(क) कुसुमस्तवकस्य......................।

(ख) क्षितिधेनुम्......................।

(ग) प्रवचनपटुः......................।

(घ) दिव्याम्बरधरः......................।

(ङ) शशिदिवाकरयोः......................।

(च) महारिपुः......................।

४. अधोलिखितानां पदानां समासः कार्यः –

(क) आरम्भे गुर्वी = ...।

(ख) महान् आत्मा येषां ते = ...।

(ग) समा क्रिया यस्य तत् = ...।

(घ) पृथ्वी एव शय्या यस्य सः = ...।

(ङ) करुणया आकुलाः तेषाम् = ...।

(च) मुखे लेपः, तेन = ...।

५. निम्नलिखितक्रियापदेषु धातु-लकार-पुरुष-वचनानि निर्दिशत –

(क) शीर्यते ....।

(ख) आश्रयन्ते ....।

(ग) दुधुक्षसि ....।

(घ) भवेत् ....।

(ङ) प्रीणयेत् ....।

(च) अवसीदति ....।

६. अधोलिखितपदेषु मूलशब्दं, लिङ्गं, विभक्तिं, वचनं च निर्दिशत–

(क) मनस्विनः = ...।

(ख) योगिनाम् = ...।

(ग) वाक्पटुता = ...।

(घ) सम्पत्सु = ...।

(ङ) मतिमताम् = ...।

(च) परोपकारेण = ...।

७. मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्' इत्यत्रोक्तं दुःखसुखं परिगणयत।

८. पाठेऽस्मिन् समागतान् क्रियाशब्दान् सङ्गृह्य लिखत।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. ग २. ख ३. घ ४. ग ५. क